

'S-HERTOGENBOSCH

GLASFABRIEK

Historisch onderzoek

BAAC rapport B-07.0339

December 2007

'S-HERTOGENBOSCH

GLASFABRIEK

Historisch onderzoek

BAAC rapport B-07.0339

December 2007

Status
definitief

Auteur(s)
drs. E.R.A. Smits

Colofon

ISSN: 1873-9350

Auteur: drs. E.R.A Smits
Redactie: ing. G. Oldenmenger
Layout: drs. E.R.A Smits

Copyright: Gemeente 's-Hertogenbosch / BAAC bv 's-Hertogenbosch

Niets uit deze uitgave mag worden veeleelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, scan, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de gemeente 's-Hertogenbosch en/of BAAC bv 's-Hertogenbosch.

BAAC bv
Onderzoeks- en adviesbureau voor Bouwhistorie, Archeologie, Architectuur- en Cultuurhistorie

Graaf van Solmsweg 103
5222 BS 's-Hertogenbosch
Tel.: (073) 61 36 219
Fax: (073) 61 49 877
E-mail: denbosch@baac.nl

Bergsingel 81-87
7420 AA Deventer
Tel.: (0570) 67 00 55
Fax: (0570) 618 430
E-mail: denbosch@baac.nl

Inhoud

Inleiding	4
1 Glasfabricage in 's-Hertogenbosch	5
1.1 De Bossche glasfabrieken	5
1.2 Terrein	7
1.3 Fabriek	8
1.4 Productieproces	11
1.5 Opgraving	11
1.6 Overgang tot Bank van Leening	12
2 Conclusie	13
3 Geraadpleegde bronnen en literatuur	14

Inleiding

In het gebouw aan de Schildersstraat dat bekend staat onder de naam Bank van Leening, was voor zover we nu weten in de eerste helft van de negentiende eeuw een glasfabriek gevestigd.

Aangezien er maar weinig bekend is over deze glasfabriek was het doel van dit onderzoekje toch zoveel mogelijk informatie te vergaren.

Wat nu boven tafel is gekomen, zal in het navolgende worden weergegeven.

Mijn dank gaat uit naar de heer A. Beerens, werkzaam bij de Muzerije, die al enige tijd bezig is met het ontrafelen van de geschiedenis van dit gebouw. Uiteindelijk zal dit leiden tot een publicatie, mogelijk na de nu op stapel staande verbouwing en ingebruikname van het pand als onderdeel van de Muzerije.

E. Smits

December 2007

1 Glasfabricage in 's-Hertogenbosch

1.1 De Bossche glasfabrieken

Al vanaf 1656 kende Den Bosch een eigen glasfabriek. Dit bedrijf, opgezet door de Bosschenaar Van Bree, was te vinden aan de Orthenstraat. De zaak was gelieerd aan de vermaarde firma Bonhomme uit Luik. Er werd vooral voor de Hollandse markt geproduceerd. In korte tijd wist het bedrijf met zijn producten, waarvan helaas maar weinig bewaard is gebleven, een goede reputatie op te bouwen. In de 18^e eeuw ging overal in Nederland de glasfabricage achteruit, zowel in productie als kwaliteit. Zo niet bij het Bossche Glashuys. Toch kwam het bedrijf aan het eind van de 18^e eeuw in moeilijk vaarwater. Als gevolg hiervan wisselde het enkele malen van eigenaar. Kort na 1800 moest het bedrijf worden gesloten.

Pas 35 jaar later zou een nieuwe glasslijperij zich in de stad vestigen. Volgens Maenen heeft de oprichting van een glasfabriek in Den Bosch alles te maken met de concurrentiestrijd tussen de Maastrichtse glasfabriek van Petrus Regout en een van zijn voormalige Belgische leveranciers.

Regout was een telg uit een Maastrichtse handelsfamilie die al langere tijd actief was op het gebied van de glas- en aardewerkhandel. Al op 14 jarige leeftijd deed hij zijn intrede in de glas- en aardewerkwinkel van zijn moeder te Maastricht. Op 18 jarige leeftijd besloot hij zich toe te leggen op de import en groothandel. Zijn werk voerde hem al spoedig naar de Zuidelijke Nederlanden, waar toen de best geoutilleerde industrie van het continent gevestigd was. Hij deed hier de nodige kennis op omtrent de techniek van glas- en aardewerkfabricage en de mogelijkheden van het grootbedrijf. Het familiebedrijf van de Regouts floreerde.¹

Regout betrok zijn ongeslepen glas uit de zuidelijke Nederlanden. Daar werd in 1826 de "Cristalleries du Val Saint-Lambert" opgericht, een samenwerkingsverband van diverse ondernemers.² De Belgische opstand gooide echter roet in het eten.

In oktober 1830 werd de staat van oorlog en de staat van beleg over de vestingstad Maastricht afgekondigd. Aan alle personen- en goederenvervoer kwam praktisch een eind. De maand erop werd er een handelsverbod met België uitgevaardigd, waardoor het voor Regout niet meer mogelijk was grondstoffen hier vandaan te betrekken. Ook de doorvoer van in België geproduceerd geslepen kristal, eveneens een belangrijke inkomstenbron voor Regout, was voortaan verboden.

Het verbod werd later wat versoepeld. Regout mocht weer glas uitvoeren, waarvan vaststond dat het in Maastricht geslepen was en geproduceerd was met gebruikmaking van voorraden die al voor november 1830 in de magazijnen te Maastricht hadden gelegen. Aangezien dit moeilijk te bewijzen viel, en hij zijn voorraad ongeslepen glas niet meer kon aanvullen, kwam de productie van de slijperij derhalve nagenoeg stil te liggen.³

Om de Maastrichtse industrie niet geheel ten gronde te richten kregen de fabrikanten in 1834 ontheffing op het importverbod op grondstoffen uit België. Het werd weer mogelijk om ruw kristal in te voeren, echter geen eindproducten. De ruwe producten mochten ook niet naar het noorden doorgevoerd worden.

Om zijn zaak te redden moest Regout een keuze maken. Hij speculeerde erop dat Maastricht bij Nederland zou blijven en hij daar ook zijn toekomstige afzetmarkt moest zoeken. Om deze markt te behouden/veroveren zou hij echter de prijs van

1 Maenen 1959, pag. 81-83.

2 Idem, pag. 186,187.

3 Idem, pag. 182.

zijn producten moeten verlagen. Dit kon alleen indien er op grotere schaal gewerkt zou worden. Voor dit doel werd een stoomslijperij opgericht. Hierdoor kon de productie voortvarend worden hervat.⁴ Dit was echter tegen het zere been van Regouts leverancier van ruw kristal, de inmiddels Belgische firma de Cristalliers du Val Saint-Lambert. Zij vreesden voor hun export naar het Noorden.

Regout werd medegedeeld dat er per 1 januari 1835 geen ruw glas meer aan hem zou worden geleverd.⁵ Doel was hem hiermee uit de markt te drukken. Dit plan mislukte omdat Regout er in slaagde te Namen een andere leverancier te vinden.⁶ Toen ook dit bedrijf in 1838 in handen van zijn concurrent viel, en daarmee de leveringen opnieuw werden stopgezet, besloot Regout een eigen glas- en kristalblazerij op te richten. Deze was per 1 januari 1839 in bedrijf.⁷

Kemlin, één van de oprichters van de Cristalliers du Val Saint-Lambert, had nog een andere maatregel genomen in zijn strijd met Regout. Met behulp van enige stromannen vestigde hij een slijperij in de stad 's-Hertogenbosch, met als doel de concurrentiestrijd met Regout te winnen.⁸

In 1835 richtte de Luikse fabrikant L. Vernert zich in een schrijven tot de Bossche burgemeester. Hierin gaf hij zijn voornemen te kennen, zijn fabriek voor kristalwerk, op dat moment gevestigd te Flemalle Grand bij Luik, te willen verplaatsen naar 's-Hertogenbosch. Vernert vroeg de medewerking van het stadsbestuur voor deze onderneming, welke de enige in zijn soort in geheel Noord Nederland zou zijn.⁹ Op een terrein aan de Hinthamerstraat, waar later scholen van de Congregatie der Zusters van Liefde zouden verrijzen, werd in 1836 met de productie gestart. Bij dispositie van 2 maart 1836 werd hem toegestaan om zijn voorraad ruw en geslepen glas en kristal ter waarde van fl 31.000,- die te Flemalle nog aanwezig was, naar 's-Hertogenbosch over te brengen. Een jaar later werd hem, tegen betaling van rechten, verlof verleend tot het rechtstreeks invoeren van ruwe voorwerpen naar 's-Hertogenbosch, via de Maas of over land langs het kantoor te Valkenswaard, alsmede tot vrije invoer van de fabriekswerktuigen welke nog in Flemalle aanwezig waren.¹⁰

Compagnon van Vernert was J.K. Mirion, op wiens naam het bedrijf al spoedig kwam te staan. In 1837 werd H.T.J. van der Ven, lid van de stedelijke raad van 's-Hertogenbosch, medevenoot. Kort daarop trok Vernert zich terug. De aan hem verleende vergunningen voor de invoer van ruw kristal uit België werden overgeschreven op de firma Mirion en Van der Ven.¹¹

Omdat Regout over oneerlijke concurrentie klaagde had de Provinciale Inspecteur van Belastingen, Vrijthoff, een onderzoek ingesteld. Eén van de verdachte omstandigheden was de wel erg grote voorraad die Vernert te Flemalle had liggen. Conclusie van dit onderzoek was dat de slijperij te Den Bosch zonder twijfel het eigendom van Val Saint-Lambert was en dat Vernert en Mirion alleen de naamgevers waren. Vernert was volgens zijn inlichtingen een oud Frans officier die te Flemalle enige tijd een slijperijtje had gehad, dat echter wegens gebrek aan kapitaal had moeten sluiten. Derhalve was de grote voorraad ter waarde van de al genoemde fl 31000,- waarschijnlijk afkomstig van Val Saint-Lambert. Vernert was ook een tijdlang in dienst geweest van laatstgenoemde firma. In een gedenkboek van deze onderneming werd

4 Maenen 1959, pag. 185.

5 Idem, pag. 185, 186.

6 Idem, pag. 189.

7 Idem, pag. 193.

8 Idem, pag. 189.

9 Eerenbeemt 1955, pag. 112.

10 Maenen 1959, pag. 189.

11 Idem, pag. 190.

hij vermeld als de reiziger of agent die toentertijd zorgde voor de afzet in Noord-Nederland.¹²

Na oprichting van zijn glas- en kristalblazerij te Maastricht (eind 1838) verzocht Regout de minister van Financiën om de aan Vernert verleende vergunning tot het invoeren van ruw Belgisch glaswerk in te trekken, omdat deze nu in eigen land en tegen dezelfde prijzen zou kunnen inkopen. Dit werd geweigerd.¹³

Het nieuwe Bossche bedrijf had aanvankelijk de wind mee. Het slijpen van kristal was een handmatig proces. De eerste vijf slijpers van het bedrijf werden bij Regout weggekocht. Dit zou overigens maar kort duren, omdat ze het jaar erop, wegens tegenvallende inkomsten alweer naar Maastricht zouden terugkeren.¹⁴

De Bossche slijperij produceerde vooral voor de binnenlandse markt. Het bedrijf groeide snel.¹⁵ In 1842 werden de terreinen waarop het bedrijf gevestigd was aangekocht.¹⁶ Tot dan toe was de grond eigendom van de stad.

1.2 Terrein

Het betrof hier historische grond. In het verleden waren de percelen eigendom van de Congregatie van de Broeders des Gemeenen Levens, die zich rond 1424 in de stad gevestigd hadden. Op het terrein, dat zich uitstreckte vanaf de Hinthamerstraat en Schilderstraat tot aan de toenmalige stadswal, verrezen diverse gebouwen. Later werd dit terrein doorkruisd door de Zuid-Willemsvaart. De congregatie bestond uit twee afdelingen, het Rijke en het Arme Fratershuis, respectievelijk bestemd voor rijke en arme leerlingen. In 1623 werd het Rijke Fratershuis verkocht aan de Abdijs van Berne. Later werd ook het Arme Fratershuis overgedragen. Na de inname van Den Bosch, in 1629, werden de panden aan de staat verbeurd verklaard.

Vooraf het voormalig Arme Fratershuis is in het kader van dit onderzoek van belang, omdat het stond op de plaats waar nu de voormalige Bank van Leening en Huize Agnes te vinden zijn.¹⁷ In 1630 werd in het voormalige Arme Fratershuis de gemeentelijke Latijnse School gevestigd. De gebouwen van de Latijnse school werden na het binnenvallen van de Fransen in 1794, voor zover ze niet door het bombardement beschadigd waren, gebruikt voor het verplegen van soldaten die leden aan besmettelijke ziekten. Na de Franse aftocht werd een groot deel van de leegstaande gebouwen door vandalen vernield. Een klein stukje werd nog even gebruikt door de Latijnse school, maar ook dat was van korte duur.¹⁸ Wat overbleef was een grotendeels onbebouwd terrein, voornamelijk in gebruik als moestuinen. Deze informatie komt overeen met de oudste kadastrale minuut (1832), waarop te zien is dat het terrein geen bebouwing heeft. In 1832 staat in bijbehorende legger dat het gaat om ongeveer 30 ha grond, in eigendom van de gemeente 's-Hertogenbosch, waarop een huis met erf; de rest bestond voornamelijk uit tuin. In 1842 verkocht de gemeente deze grond aan Mirion en Van de Ven. Het ging om de kadastrale percelen 422, 423, 424 en 425. Deze werden in 1832 omschreven als tuin, huis en erf, tuin en tuin. Eind 1842 verzocht het bedrijf de gemeente om vergunning te verlenen voor het oprichten van een glasblazerij met drie ovens en een stoommachine.¹⁹ Perceel 425, gelegen langs een in de twintiger jaren van de vorige eeuw gedempte tak van de

12 Maenen 1959, pag.190,191.

13 Idem, pag. 191.

14 Idem, pag. 334.

15 Jacobs en Graas 1983, pag. 246.

16 Kadaster 1842: verkoop acte percelen 422,423,424,425.

17 Sasse van Ysselt III, pag. 130.

18 De Haas 1926, pag. 111.

19 Stadsarchief, Notulen B&W 25 november 1842, Inventarisnr 142, pag. 252A:

Afb. 1. Uitsnede uit de kadastrale minuut van 1832. In geel is de locatie van de latere glasfabriek aangegeven.

Binnendieze, is de plek waar de nieuwe glasblazerij zou verrijzen. Ook ten behoeve van deze fabriek werd door Mirion en Van der Ven gepoogd Maastrichtse glasblazers te werven, wat in beperkte mate lukte.²⁰

In februari 1843 verzochten de heren Mirion en van de Ven B&W om een gedeelte van de Schilderstraat te mogen bebouwen ten behoeve van de glasfabriek.²¹ In september 1843 werd dit verzoek "om met hunne glasblazerij 3 voet te mogen vooruitspringen"²² door de gemeenteraad goedgekeurd. Vanaf 1843 geeft de kadastrale legger aan dat perceel 425, voorheen aangeduid met tuin, een bestemming van glasoven en erf heeft gekregen. Perceel 423 wordt dan omschreven als woonhuis en erf en glasfabriek en erf. Perceel 424 moestuin, glasfabriek en erf en perceel 2055 eveneens glasoven en erf.

1.3 Fabriek

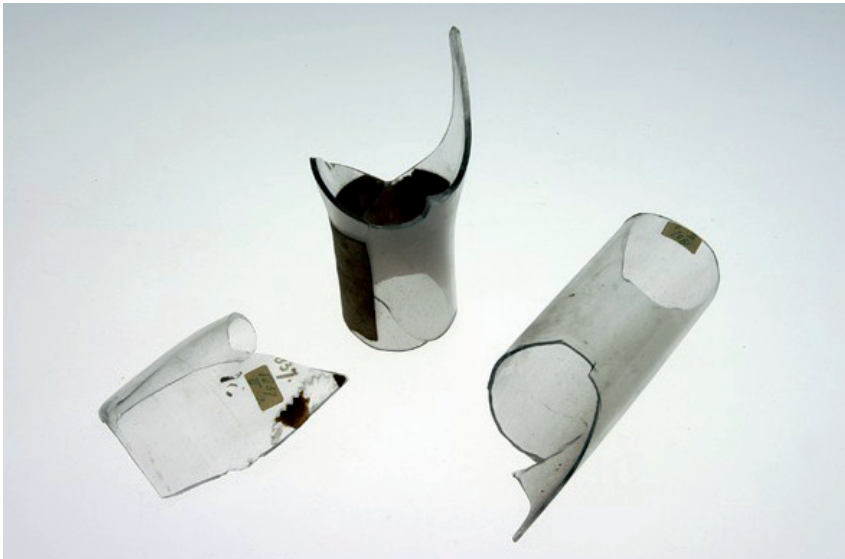
Over de fabriek zelf is maar weinig bekend. Ook van hetgeen hier werd geproduceerd, is weinig bewaard gebleven. Een uitzondering hierop vormt een stukje lampenglas, dat behoort tot de collectie van het Noordbrabants Museum.

Indirect is toch enige informatie vergaard. In 1841 werd er op last van de minister van Binnenlandse Zaken, W.A. baron Schimmelpennick van der Oye, een enquête gehouden om de omvang van kinderarbeid in Nederland in kaart te brengen. In Den Bosch waren er op dat moment 16 bedrijven waar kinderarbeid voorkwam, waaronder de glasfabriek van fabriek van Mirion en Van de Ven. Uit deze enquête vallen niet alleen gegevens te halen over het aantal kinderen dat hier toen tewerk gesteld werd, maar zij verschaft ook gegevens over schaft- en werktijden, lonen en andere werknemers binnen het bedrijf.

20 Maenen 1959, pag. 335.

21 Stadsarchief, Notulen B&W 28 februari 1843.

22 Stadsarchief, Notulen B&W 15 september 1843.

Afb. 2. Stukken lampenglas, afkomstig uit de fabriek van Mirion. Collectie Noordbrabants Museum.

Toentertijd werd er geen onderscheid gemaakt tussen werktijden voor volwassenen of kinderen. Vooral 's-zomers waren de werkdagen lang. Men werkte van 's-morgens 6.00 uur tot 's-avonds 20.00 uur en in de winter van 's-morgens 8.00 tot 's-avonds 20.00 uur. In de middag had men anderhalf uur schaft, waarin de arbeiders naar huis konden gaan om te eten.²³ Vergeleken met de andere bedrijven waren deze werktijden voor die tijd gewoon. Zij gold voor zowel mannen, vrouwen, jeugdigen als kinderen. In 1841 (dus nog vóór de bouw van glasblazerij) werkten er in totaal 13 personen: 8 mannen vallend in categorie 25-50 jarigen, 2 vrouwen vallend in de categorie 20-50 jarigen en 3 jongens vallend in de categorie 16-20 jarigen. De mannen verdienden fl 1,50 per dag, de vrouwen en jongens fl 1.00.²⁴ Vergeleken met de andere 15 bedrijven was dit zo slecht nog niet. Kinderen verdienden elders meestal 0,20 ct per dag. Het loonniveau tussen de diverse bedrijven verschilde nogal. Volwassen mannen verdienden meestal tussen de fl 3,60 en fl 6,- per week. Dit was mede afhankelijk van het soort werk dat verricht moest worden. Het slechtst was men af in de speldenfabriek. Daar waren ook 13 kinderen tussen de 5-8 jaar te werk gesteld, tegen een dagloon van 10 a 20 cent. Kinderarbeid beneden de 12 jaar kwam echter weinig voor, mede als gevolg van de invloed van de katholieke geestelijkheid.²⁵ In het algemeen was het wel zo dat de verdiensten voor een arbeider laag waren. De hoogte van het loon van een gemiddelde arbeider was onvoldoende om er zijn gezin mee te kunnen onderhouden. Rond het midden van de 19de eeuw verdiende een volwassen arbeider gemiddeld fl 1,- per dag. De verdiensten bij de glasfabriek lagen hier dus boven. Dat zal mede veroorzaakt zijn door het soort werk wat er verricht moest worden.

Een andere bron van informatie is de "staat der fabryken" uit deze periode. Daaruit valt te halen dat er in 1843 20 arbeiders bij het bedrijf werkten; vijf jaar later waren het er 98, waaronder 10 kinderen. Mirion en Van der Ven was toen de grootste werkgever van de stad. Helaas overleefde het bedrijf de economische crisis van 1848 niet en moest dat jaar tot liquidatie worden overgegaan. Vreemd is dat het gebruik van stoomkracht pas voor het eerst in 1848 in deze statistiek vermeld wordt²⁶, hoewel de firma al eind 1842 vergunning was verleend om een stoommachine in bedrijf te

23 Fransen 1976, pag. 82.

24 Idem, pag. 100.

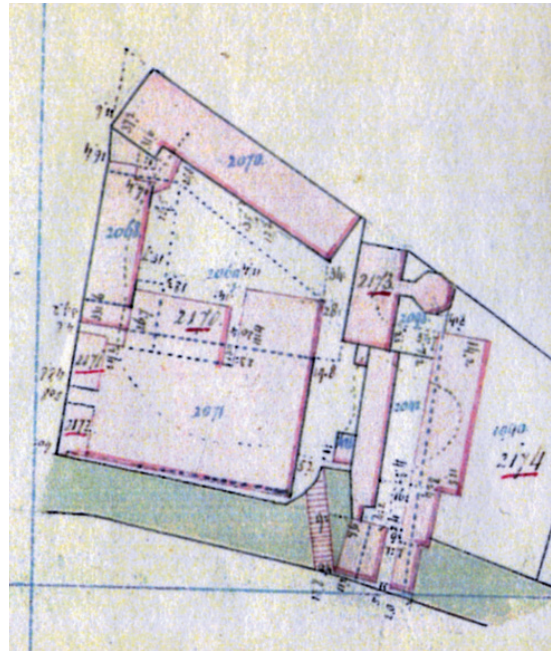
25 Van den Hurk z..d., pag. 84.

26 Eerenbeemd 1955, pag 112.

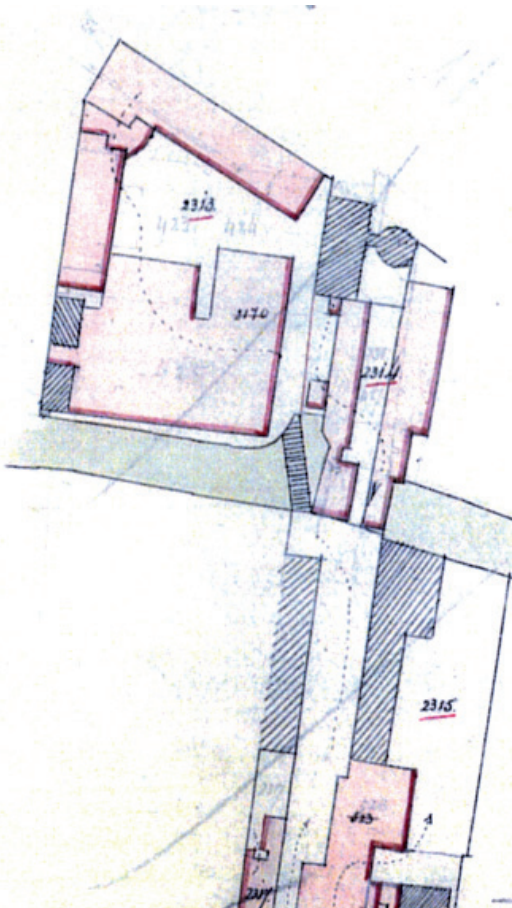
mogen stellen. Wel is op het kadastrale kaartje van 1847 een bouwwerk te zien, dat mogelijk de huisvesting van deze machine aangeeft. Lang heeft men er dus niet gebruik van kunnen maken.

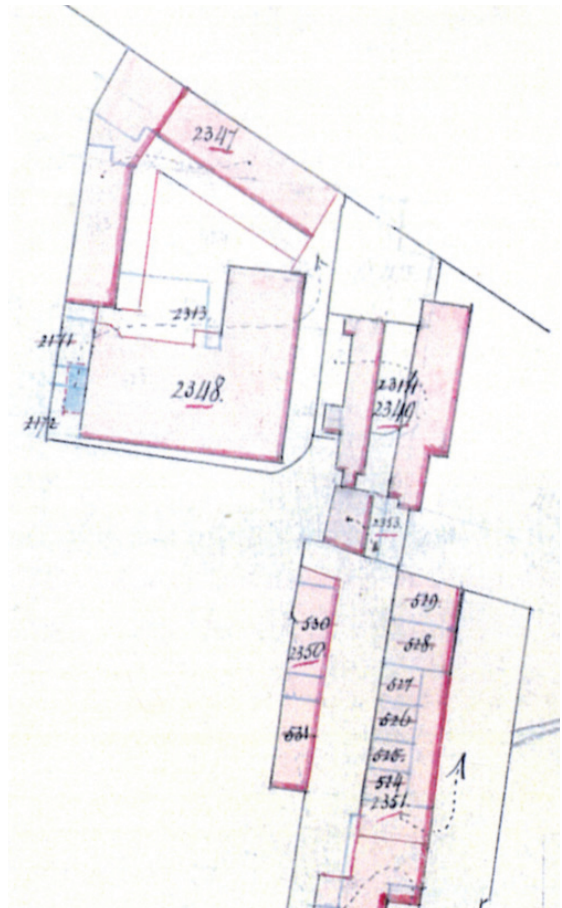
Afb. 3. Kadastrale situatie 1843.

Afb. 4. Kadastrale situatie 1847.

Afb. 5. Kadastrale situatie 1854.

Afb. 6. Kadastrale situatie 1855.

1.4 Productieproces

Het slijpen van kristal was in de 19de eeuw een handmatig proces. Uitzondering was het met stoomkracht geslepen glas dat bij de firma Regout in Maastricht werd gemaakt.

In de glasblazerij maakte men waarschijnlijk gebruik van zogenaamde roosterovens. In plaats van het stoken op een stenen vloer, werden er roosters gebruikt. De as kon tussen de roosters vallen; zo had men een betere luchttoevoer naar het vuur. Daardoor kon een betere verbranding en een hogere temperatuur bereikt worden. Deze ovens waren in gebruik van begin 17^e tot tweede helft van de 19^e eeuw. De toepassing van het rooster was wenselijk geworden door de opkomst van steenkool als brandstof. In de loop van de tijd zijn deze ovens verder ontwikkeld tot ovens die bestonden uit twee delen: een potoven die gebruikt werd als smeltzone (met hoge temperaturen) en een tweede deel waarin het glas kon afkoelen tot een massa met een goed bewerkbare viscositeit. Hierdoor kon men beter en gemakkelijker glazen cilindervormen blazen.²⁷

De met het productieproces gepaard gaande hitte kon via de hoge ruimte naar buiten toe ontsnappen. Het gebouw moet hoge ramen hebben gehad. Uit een aannemersrekening uit 1853 blijkt verder dat het dak een lichtstraat heeft gehad, bestaande uit glazen pannen.

Het produceren van glas vereiste veel grondstoffen. Voor de productie van 1000 kg glas waren ongeveer 1250 kg zand, 500 kg andere grondstoffen en 5000 kg steenkool benodigd. Uiteraard moest dit materiaal (waarschijnlijk over water) aangevoerd en opgeslagen worden.²⁸ Omdat de voor het productieproces benodigde grondstoffen niet te krijgen waren, of van slechte kwaliteit, werden er bij de glasblazerij te Maastricht allerlei nevenbedrijven gesticht. Allereerst werd er door Regout een meniefabriek opgericht, waar dagelijks rond de 900 kilo lood tot menie (loodoxide) kon worden verwerkt. Verder kwamen er een zandwasserij, een "bewerking van sterk water", een potasfabriek met twee kroezen²⁹, en later nog een kalkbrandrij.³⁰ Wanneer men dit alles overziet blijft het de vraag hoe dit in 's-Hertogenbosch geregeld was. Over nevenbedrijfjes op deze locatie is helaas niets bekend. Ook op de vraag waar de blazerij zijn grondstoffen van betrok, kan geen antwoord worden gegeven.

1.5 Opgraving

In 1995 is door de gemeentelijk archeologische dienst (BAM, locatie Fratershuis DBFH) een onderzoek uitgevoerd, gericht op de restanten van het voormalige Fratershuis. Daarbij werden restanten van sloopmateriaal van glasovens aangetroffen. Het betrof hier zware wandfragmenten van de ovens.

In 2006 werd er een onderzoek uitgevoerd in de kelder van de Bank van Leening in verband met de voorgenomen restauratie van het gebouw. Hierbij zouden de kelders namelijk uitgediept worden. Er werden twee putten gegraven. In werkput 1 werden restanten van een glasblazersoven aangetroffen. Het materiaal bestond enkel uit afsluitstukken; mogelijk werden deze regelmatig vervangen en in een hoek van de kelder opgeslagen. Verder bleek dat de keldervloer primair was, dus al aanwezig moet zijn geweest ten tijde van de glasblazerij. Werkput 2 leverde geen restanten van de glasproductie op.³¹

27 Bron: www.visions2.form.nl/glasovens.html

28 Maenen 1959, pag 200.

29 Kroezen zijn zeer grote vuurvaste glassmeltputten.

30 Maenen 1959, pag 199, 200.

31 Spijker 2007, Bank van Lening. Een archeologische inventarisatie. BAAC rapport 06.113.

1.6 Overgang tot Bank van Leening

Vanaf de dertiende eeuw had Den Bosch een Bank van Lening, een toevlucht voor personen die dringend geld nodig hadden. Het recht om de bank te exploiteren werd door het stadsbestuur aan particulieren verpacht. Helaas leverde dit nogal eens woekerpraktijken op. Na eeuwenlang protest van de burgers ging het exploitatierecht uiteindelijk over naar het "College van Regenten over de Godshuizen en de Algemene arme dezer stad". Armezorg werd toentertijd beschouwd als zijnde een kerkelijke en particuliere bezigheid.

Godshuizen kocht in december 1853 de gebouwen en erven aan van de voormalige glas- en kristalblazerij en twee slijperijen. Aanvankelijk probeerde men de door hen te exploiteren Bank van Lening te vestigen in de panden die voorheen in gebruik waren geweest als slijperij. Het gebouw van de glasblazerij deed men liever over aan de gemeente, die daar dan mogelijk een gemeentelijke instelling of magazijn in zou kunnen vestigen. Men wilde het gebouw wel voor een zacht prijsje overdoen (aanbod in brief 21 januari 1854)³². De gemeente ging echter niet met dit voorstel accoord, mede vanwege de slechte toegankelijkheid van het gebouw.³³ Daarop besloot Godshuizen alsnog hier hun Bank van Leening in te vestiging. Voor dit doel moest het wel worden aangepast.

De verbouwing werd aanbesteed. Laagste inschrijver was aannemer P. de Rooij voor een bedrag van fl 7750,-. Overschietende bouwmaterialen van de glasblazerij en slijperijen zouden worden gebruikt voor de aanpassing van het oude mannen- en vrouwenhuis, het latere Huize Agnes.³⁴ Om het pand geschikt te maken voor de nieuwe bestemming werden muren verplaatst, gevelopeningen aangepast, en kreeg het waarschijnlijk ook zijn nieuwe grote hoofdingang aan de straatzijde. Helaas is er in het archief geen bouwtekening aangetroffen.

Op 1 augustus 1854 werd de Bank van Leening geopend, hoewel de verbouwing toen nog niet was afgerond. Pas op 22 augustus zou het gebouw door de aannemer worden opgeleverd, de bijbehorende directeurswoning (vroeger magazijn van de fabriek) pas op 1 september. Het kwam de aannemer op een boete van fl 310,- te staan.³⁵ In 1856 kwam deze met een rekening voor geleverd meerwerk welk als titel meekreeg: "Staat van meerdere en mindere werkzaamheden door den aannemer P. de Rooij verrigt tijdens de uitvoering der veranderingen der gebouwen, gewezen glasfabriek tot Bank van Leening de magazijnen tot Directeurswoning en beide slijperijen tot verblijf van behoeftige vrouwen en kinderen in te righten". Dit wijst er duidelijk op dat we hier te maken hebben met een verbouwing van een bestaand pand, en dat er voor de Bank van Leening geen nieuwbouw werd gepleegd, hoewel het jaartal op het poortje (1854) anders doet vermoeden.

In 1911 nam de gemeente de exploitatie van Godshuizen over. In 1948, met de komst van de gemeentelijke Kredietbank, zou de Bank van Leening worden opgeheven. Het gebouw kreeg daarna nog diverse functies, o.a. aula, repetitielokaal, opslag, expositieruimte.

Nu staat het wederom een grote verbouwing te wachten. Mogelijk dat het pand hierdoor nog meer geheimen uit het verleden prijs zal geven.

32 Stadsarchief N.S.A. ingekomen stukken 1854, nr. 52. Brief College van Regenten over de Godshuizen en den algemene armen te 's-Hertogenbosch aan B&W.

33 Idem, bij ingekomen stukken 1854, nr. 52.

34 Idem, Archief Bank van Leening, onderdeel van het archief van de Godshuizen, doos "Diversen".

35 Vergadering College van Regenten d.d.15 september 1856.

2 Conclusie

Tijdens het historisch onderzoek is gebleken dat er de archieven maar weinig bewaard is gebleven omtrent de geschiedenis van deze negentiende-eeuwse Bossche glasblazerij. In het stadsarchief of het Rijksarchief zijn geen stukken van het bedrijf aangetroffen. Het is ook nog te vroeg voor Hinderwetvergunningen of mogelijke klachten met betrekking tot daar verrichtte kinderarbeid.

Wel enige informatie bevatte het archief van Godshuizen. Ook boden enkele publicaties enige (indirecte) informatie, die in het voorgaande is weergegeven. Deze hebben toch een, zij het beperkt, beeld van de fabriek opgeleverd.

Hoewel in het Register van Rijksmonumenten wordt vermeld, dat de voormalige Bank van Leening stamt uit 1854 (dit jaartal valt te lezen op een poortje links van het gebouw), kunnen we nu met zekerheid zeggen dat we te maken hebben met een ouder pand, namelijk de glasblazerij uit 1843.

Bewijs hiervoor zijn de gegevens van het kadaster en de rekening uit 1856 van aannemer P. de Rooij voor geleverd meerwerk ten behoeve van de verbouwing van het bestaande pand van de glasfabriek.

Tot slot. In het verleden is er nogal eens verwarring geweest over de naam van de eigenaar van de glasfabriek, de heer Mirion. De naam Mivion komt ook in de bronnen voor, evenals nog een variant op het etiket van de stukken lampenglas. Waarschijnlijk berusten deze varianten op een schrijffout.

3 Geraadpleegde bronnen en literatuur

Literatuur

H.F.J. van den Eerenbeemt, *'s-Hertogenbosch in de Bataafse en Franse Tijd 1794-1814*. Bijdrage tot de kennis van de sociaal-economische structuur, Nijmegen-Utrecht 1955. p. 112.

J.J.M. Franssen, *De Bossche arbeider in zijn werk- en leefmilieu in de tweede helft van de negentiende eeuw*, Tilburg 1976. p. 48.

M. de Haas, *Bossche scholen van 1629 tot 1795*, Uitgegeven in samenwerking met het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant 1926.

's-Hertogenbosch Handel en Nijverheid door de eeuwen heen. Door werkgroep 'handel en nijverheid' van Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch in het kader van 's-Hertogenbosch 800.

J. van den Hurk, *Kinderarbeid in de 19^e eeuw*. In: 's-Hertogenbosch. Handel en Nijverheid door de eeuwen Heen.

M. Jacobs, T.G.M. Graas, Glas, in: H.L. Janssen (red) *Van Bosch tot Stad. Opgavingen in 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 1983. p.243-247.

A.J.Fr. Maenen, *Petrus Regout 1801-1878. Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht*, Nijmegen 1959.

A.F.O van Sasse van Ysselt. *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch, alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen: aantekeningen uit de Bossche schepenprotocollen loopende van 1500-1810*. Herdruk 1910.

K. Spijker, *Bank van Lening. Een archeologische inventarisatie*. BAAC rapport 06.113 's-Hertogenbosch 2007.

Archieven

Stadsarchief 's-Hertogenbosch:

- Archief Bank van Leening, onderdeel van het archief van de Godshuizen.

4555 doos 85 jaarverslagen 1827-1948, dossiers geldschietwet, kwartaallijsten goud en zilver 1863-1918.

4497 doos32A journaal of algemeen contraboek 1852-1854

4552, doos 84 correspondentie 1852-1859.

4550 doos 82 notulenboeken (1852 e.v.) en correspondentieboek. Notulenboek 1852. doos Diversen.

Particulier archief van de heer A. Beerens

Kadaster Eindhoven, Directie Zuid.